

Discursul repetat și repetarea discursivă în romanul *Cel mai iubit dintre pământeni*, al lui Marin Preda

Lect. univ. dr. Gina Necula
Universitatea "Dunărea de Jos" din Galați

Abstract: Starting from the professor's Coseriu theory which states that the process of communication between human beings is based on repeating linguistic patterns – this being in favor of the general globalizing tendency in communication -, this article tries to analyze if political discourse may be considered a form of repeated discourse or it is just a case of discursive repetition when invading the literary discourse.

Key words: linguistic cliché, stereotype, repeated discourse, manipulation

Analiza limbii de lemn arată modul în care se pierde progresiv obișnuințele limbii naturale, vorbitorii folosind în schimb o combinație de sloganuri și trivialități, dar analiza textului literar scris în perioada comunistă cu conștiința faptului că i se oferă doar două posibilități: fie aceea de a se conforma și de a-și asuma un discurs ideologic fals – limba de lemn, fie aceea de a mima înregimentarea și subminarea acestui discurs cu propriile argumente. Se poate observa astfel că, într-adevăr, în limba de lemn nu autorul, ci sistemul politic compune textele, pentru că autorului nu i se cere creativitate și simț lingvistic, ci doar memorie bună pentru a reține cât mai multe clișee ideologice, stereotipiile prezintă avantajul că, prin familiaritatea recunoașterii, economisesc investiția de energie intelectuală, favorizând rapiditatea enunțării și a comprehensiunii fără să mai țină cont de regulile contextuale, ci doar de cele co-textuale. Distingem, astfel, pe de o parte, intenția autorului de a fi cu ceilalți prin intermediul textului creat și, pe de altă parte, strădania sa ca, prin același text, pe care încearcă să-l codeze adecvat, să capteze un mesaj din nenumăratele mesaje care îl asaltează și să îl transmită mai departe sub o formă care să mimeze înregimentarea ideologică. Identificăm aici, pe de o parte, nevoia de a afirma apartenența la un grup prin asimilarea și asumarea de clișee și, pe de altă parte, nevoia de a dărâma aceste bariere lingvistice care ajung să devină bariere sociale.

Romanul *Cel mai iubit dintre pământeni* al lui Marin Preda poate fi privit ca un studiu al modului în care se realizează comunicarea într-o perioadă în care cenzura și politica de partid dictau esența limbii, îndeosebi al modului în care tradiția lingvistică este concurată de un discurs agitatoric rudimentar.

Avem de a face, în acest caz, cu un tip de proză scrisă cu ochii pe cititor care se anunță, de la început, a fi îmbibată cu nenumărate șiretlicuri lingvistice prin care autorul face semne discrete cititorului, manifestând o savoare deosebită în surprinderea vorbirii personajelor sale, și dovedind cum, prin modul în care vorbesc, acestea își asumă istoria. În opinia lui Eugen Coșeriu “vorbirea este un fel de pictură cu colaj simultan, adică în parte este tehnică actuală și în parte sunt *bucăți de vorbire* deja existente și duse de tradiție în toate aceste expresii, locuțiuni fixe, proverbe, citate, etc.” (*Lecții*, p.193). Tocmai felul în care autorul scoate în evidență competențele expresive ale textului prin valorificarea unor acte de vorbire deosebit de semnificative, este obiectul studiului de față, în care ne propunem să analizăm mecanismul generării și funcționării discursului ca formă de asumare și transmitere a unei experiențe lingvistice. Aceste *bucăți de vorbire* poartă numele de *discurs repetat* și, în referirea la ele, vom folosi definiția coșeriană care acceptă ca discurs repetat “tot ceea ce în vorbirea unei comunități se repetă într-o formă mai mult sau mai puțin fixă, fragment lung sau scurt a ceea ce s-a spus deja.” (*Lecții*, p.193). De fapt, nu facem în vorbire decât să adoptăm clișee pe care, la un moment dat, nu mai simțim nevoia să le rostim în întregime, convinși fiind că interlocutorul nostru poate identifica sensul și dintr-un fragment de discurs, aflându-se și el în posesia acelorași cunoștințe despre valențele expresive ale discursului. Trebuie subliniat că discursul repetat nu se impune ca modalitate aparte de ordonare a vorbirii numai prin forma fixă, care e mai mult sau mai puțin explicită, având în vedere că oamenii exprimă conținuturi psihice proprii prin

expresii a căror formă a servit drept suport ideilor și afectelor multor generații de vorbitori, dar și prin intenția vădit persuasivă și didactică. Intenția perlocuționară a discursului repetat este de a ajuta la formarea unor convingeri și deprinderi apelând la experiența și înțelepciunea comunității.

Eugen Coșeriu identifică mai multe forme prin care tradiția lingvistică se manifestă ca discurs repetat. O primă formă de manifestare a discursului repetat este citatul, situație în care tradiția literară se inserează în tradiția lingvistică. Atunci când se utilizează în comunicare fragmente literare sau altele, fie chiar cu mici modificări, vorbitorul se referă la anumite texte și, uneori, aluzia la text se configurează ca imitație parodică a unei opere literare. În astfel de cazuri însă, e nevoie ca, atât emițătorul, cât și receptorul mesajului, să fie în posesia unei alte științe care să le permită emiterea și, respectiv, decodarea corectă a informației transmise, chiar dacă aceasta a suferit modificări. Un exemplu în acest sens este următorul: *“Ne cerea să ne împăcăm, în stil dostoevskian, eventual să plângem și să ne îmbrățișăm: Victor Petrovici, să exclame el cu glas gătuit, unde am ajuns, ce trepte ale josniciei am coborât, Piotr Nicolaevici, să-i răspund și eu strangulat de emoție, o iubim, o iubim amândoi, să fim mândri de ea...Să uităm totul, da Piotr Nicolaevici, nu te mira, asta trebuie să facem, să fim demni de ea și să-i sărutăm piciorușele.”*(I, p.157), prin care personajul principal, Victor Petrini, își asumă parodia unui text celebru, cerând în felul acesta cititorului să intre în joc și să interpreteze mesajul prin grila propusă de el. Ar trebui subliniat cu această ocazie că nu e la îndemâna oricui să se interpună în discursul repetat și să modifice intenționat structura acestuia, e nevoie de o îndemânare aparte în mărirea materialului lingvistic. În astfel de cazuri tradiția literară impune un model pe care vorbitorul îl poate suprapune peste experiența sa. Într-o altă situație, citatul devine intermediar pentru parodiarea unui fapt de real, folosindu-se de ceremonialul unei ședințe: *“«Cu-o moarte toți suntem datori», reflectase odată Ion Micu când doi scriitori din București muriseră, unul după altul, ba chiar răsese: «la cimitir, parodiase el ritualul unei ședințe, Cezar Petrescu, pe care tocmai îl îngropau, se pregătește Al. Chirișescu, care tocmai agoniza.»*”(III, p.7)

Alte forme ale discursului repetat sunt: proverbele, locuțiunile fixe, formulele tradiționale de comparație, care au ca trăsătură comună “faptul că elementele lor nu sunt lingvistic *structurabile*, fiindcă, în măsura în care sunt fixe, nu sunt substituibile (*comutabile*); nu participă la opoziții funcționale actuale.” (idem). Proverbele au funcție didactică și acest didacticism evident joacă un rol important în persuadarea locutorului pentru că ele conțin experiența, cunoștințele și observațiile a generații de vorbitori, și această înțelepciune distilată le oferă caracterul general valabil și le dă dreptul la autoritate. Structura fixă oferă siguranța faptului că ceea ce e transmis nu poate fi contrazis sau încălcat, fapt care motivează frecvența cu care vorbitorii apelează la acest tip de comunicare. Recepționarea discursului repetat poate fi interpretată și ca declarație de apartenență la un anumit grup social sau politic, la un anumit tip de cultură, anumite tipuri de discurs repetat sunt caracteristice anumitor comunități, ceea ce ține de dimensiunea socială a discursului.

Persoana vorbitoare primește din afară un anumit material pentru expresie și îl folosește apoi în forme care – chiar în cazul formulelor fixe – nu mai pot fi socotite identice cu acelea primite. Un tipar este încadrat în fraze a căror construcție aparține unui individ, deci ele nu scapă de nuanțarea pe care le-o impune ansamblul în care se află; chiar dacă cineva ar vorbi numai în șabloane de lungimea unor fraze, totuși acestea capătă fine nuanțe specifice, din pricina vocii, a intonației, a gesturilor sau a mimicii și sunt interpretate de interlocutor în funcție de împrejurarea în care se află vorbitorul. Putința de opțiune în cadrul unor limite convenționale alcătuiește tocmai baza stilului în exprimarea prin limbaj.

Modul în care vorbește personajul Victor Petrini probează capacitatea sa de adaptare la situațiile de comunicare, folosind elemente din universul interlocutorului, ba

chiar are inspirația de a-și intimida interlocutorul prin abilitatea cu care mănuieste materialul verbal *«Însoară-te, domnule Petrini, reveni, arămia, care acum, sub lumina lunii, arăta în mod curios mai bătrână decât la lumina zilei. Ce aștepți? Vremea trece! și nu se mai întoarce.» «Da, desigur, zisei, și cine se scoală de dimineață departe ajunge!»* (III, p. 216) Personajul sesizează importanța pe care o impune structura fixă în mintea celei care vorbește și de aceea îi întâmpină discursul tot cu un discurs repetat, subliniind că toate situațiile de comunicare care au intrat în uz prin repetare capătă obligatoriu și valoare de adevăr.

Discursul repetat cere, de asemenea, vorbitorului și ascultătorului să fie în posesia acelorași expresii, care să reflecte performanța lingvistică a celor doi, și a acelorași cunoștințe pentru ca decodarea mesajului să se poată produce în aceeași termenii în care a fost gândit. *“«Filozoful tău bulgar Stancio Stancev nu face o ceapă degerată pe lângă filozoful Ion Sprjna...»”(I, p. 155)*

Faptul că formele fixe nu sunt structurabile este evident în următorul exemplu în care personajul se arată indignat de faptul că soția sa trunchiază expresia fără a sesiza că în felul acesta a omis tocmai partea importantă a mesajului: *“«Ba ți-am spus, lasă, te-ai supărat ca văcarul, nu știu ce ți-a venit...» Am vrut să-i spun că supărarea văcarului e pe sat, bine, iată-mă văcar, dar unde-i satul? Vroia să spună că ea e mai mulți?”* (I, p.207) Situația de comunicare a fost compromisă de această dată tocmai de intruziunea într-un text care nu permitea să se încalce o formulă tradițională de comparație, ceea ce determină și comentariile ulterioare ale lui Petrini.

Observăm însă, că autorul e interesat și de un alt tip de discurs repetat, sau, mai bine spus, un surogat de discurs repetat care își modifică intenționalitatea, păstrându-și aspectul de fragment copiat. Marin Preda reușește să ilustreze felul în care limba se confruntă cu fenomenul de diglosie oscilând între expresia naturală și discursul de lemn, ca instrument al Puterii. Analiza limbii de lemn arată modul în care se pierde progresiv obișnuințele limbii naturale, vorbitorii folosind în schimb o combinație de sloganuri și trivialități. Fapt surprins de Marin Preda în numeroase situații cum este și următoarea: *“«Trebuie să ajutăm cadrele noi să intre în problemă, nu să le dăm afară când vin în biroul nostru.» «Se poate și asta, dar să nu vină la noi să ne spună că azi nu mai facem filozofie, ci tractorie.» «Așa a spus?!» «Da, așa a spus.» «atunci e un idiot, care nu știe nici măcar că clasa muncitoare se ghidează după filozofia marxist-dialectică, și că practica, fără teorie, e oarbă. Dacă e așa, atunci ai dreptate. Linia partidului e justă, dar uite ce ajunge în practică.»* (II, p.81) Iese în evidență din acest fragment faptul că o astfel de comunicare se constituie prin repetarea mecanică a unor expresii “tăiate ca de bardă”, care se constituie într-un semnal de alarmă pentru “închingarea limbii și a gândirii” (Dumistrăcel, *Restabilirea*, p. 6) în tiparele limbii de lemn.

Francoise Thom (*Limba de lemn*, p. 24) citează cuvintele lui Goebbels pentru a evidenția politica de manipulare lingvistică a discursului de lemn: *“Noi nu vorbim pentru a spune ceva, ci pentru a obține un efect.”* De fapt discursul de lemn nu face altceva decât să măsluiască tradiția lingvistică, copiind-o ca procedeu, dar fără să mai urmărească aceleași scopuri. Discursul repetat însă, își păstrează în comunicare aceleași scopuri ca și retorica clasică, anume de a persuadea, influența, incita, dar toate acestea în sens pozitiv, cu intenții didactice, în direcția transmiterii de informații deja structurate, spre deosebire de limba de lemn care promovează false atitudini, opinii stereotipe, dovedindu-se o formă de gândire lozincardă. George Orwell (1984 – p. 5) afirma că *“limba se urâțește datorită degradării gândirii, iar gândirea se degradează datorită urâțirii și impreciziei crescânde a limbii”, “discursul politic e destinat a face minciunile să sune verosimil și crime respectabilă”.*

La Marin Preda iese în prim plan montajul ideologico-lingvistic, prin evidențierea unui vocabular univoc și sărac caracteristic limbii de lemn. Autorul surprinde eșecul discursului prezentând modul în care locutorul se abandonează funcției mașinale a limbajului înlocuind căutarea sensului print-o judecată de valoare. *“«Da, dar ia să ai un pistol-mitralieră în mână și să mă prinzi în munți, te-ași vedea eu că n-ai mai face cu mine teorii istorice și m-ai*

ciurii fără discuție, ca un dușman de clasă înrăit ce ești!»”(II, p. 141) Această cruditate lingvistică, manifestată prin înclinația către slogan, apare în mod deosebit în folosirea metaforelor și a tiparelor lingvistice. Se creează în felul acesta o galerie întreagă de metafore și metonimii pentru desemnarea opozițiilor, care se constituie obligatoriu în simboluri negative.

Limba de lemn nu mai este ilustrarea discursului repetat, văzut ca sinteză de experiență și tradiție, ci e doar repetarea unui mare discurs al înaintașilor comuniști, care au spus totul, nimic nu mai poate fi comentat și adăugat, ceea ce face ca discursul să se învârtă în loc.

“(…) de-aia ne-a trimis partidul și poporul, să apărăm cuceririle politice ale clasei muncitoare, încheie el izbind cu pumnul în birou ... intelectuali, oameni cu carte, uneltesc să se întoarcă vremurile apuse.” (II, p.134) Acest tip de discurs este întotdeauna expresia unei atitudini ostile față de tot ce poate fi superior gândirii lozincarde.

Apare inevitabil în roman și parodiarea acestui tip de discurs “«Au rămas în urmă, reflectă Vintilă. Ar trebui să se organizeze pe syndicate!» «Asta ar însemna să-și invendeze ji lupta de glasă, zise Calistrat. Și să iasă la manifestație...» «Și cine ar fi dușmanul de clasă?» răsă Vintilă, «Treaba lor, zise Calistrat. Exploatatorii dintre ei...»”(II, p. 229) Falsificarea realității prin discurs este subliniată de faptul că personajele ironizează contextul social-politic, aplicându-l lumii șobolanilor. Același lucru îl face și Petrini atunci când se folosește de structuri ale discursului comunist într-o situație domestică, ceea ce scoate și mai mult în evidență senzația de falsitate a exprimării: “«... trebuie să știi că eu sunt om bun și blând, dar răspund la provocări, deși în marea tactică, în lupta pentru cucerirea puterii a clasei muncitoare, adăugai eu divagând ironic, s-a lansat și lozinca: tovarăși, nu răspundeți la provocări.»”(II, p.32)

Se poate astfel constata că, de fapt, limba de lemn este mai degrabă o *repetare discursivă* a unor sintagme vidate semantic decât un discurs repetat, pentru că ea se abandonează în plăcerea de a copia un model fără intenția să comunice ceva, ci doar să se folosească de magia cuvântului pentru a oculta realitatea, și se mărginește să elaboreze artificial clișee, fără a le analiza implicațiile asupra conținutului vorbirii. În comunicarea care se folosește de limba de lemn nu mai e vorba de discurs repetat, ci de lungi monologuri ale Puterii politice (“discursuri”, “cuvântări”, “expuneri”, “instructaje”, etc.) Discursul repetat are drept scop persuasiunea socială, iar limba de lemn manipularea, ca cea mai insidioasă formă de influențare. Spre deosebire de persuasiunea prin comunicare care cuprinde încercarea conștientă a unui individ de a schimba comportarea celui alt, prin transmiterea unor mesaje ce reprezintă sinteza unei experiențe, manipularea înseamnă a face pe oameni să se comporte într-un anumit mod fără ca ei s-o știe și poate chiar împotriva dorințelor și intereselor lor. Acțiunea de manipulare poate da numai iluzia de libertate, de agere liberă.

Există și situații în care discursul repetat se întâlnește cu tipare aparținând limbii de lemn, iar combinarea celor două accentuează falsitatea comunicării: “Să dea Marx să nu înțelegi prea târziu cuvintele mele!” (I, p.267)

Verbele mobilizatoare, adjectivele caracterizante, cuvintele cu sens modificat sau care nu au un sens clar, hipnotizează, maschează realitatea, comunicarea se face în folosul celui care manipulează expresia, nu în folosul celui căruia i se comunică informația, așa după cum se întâmplă cu discursul repetat, care intenționează tocmai să prezinte mai bine realitatea și se folosește de experiența acumulată în cuvinte pentru a influența pozitiv ascultătorul. Este o strategie de distorsionare a comunicării prin care nu se așteaptă ca ascultătorul să aibă drept la replică sau să se interpună în mesaj, “românii au devenit, treptat, meșteri în vorbire relativ criptică și în decodarea subtextelor unor mesaje aparent inofensive” (Slama, Strategii, p. 17). “«Nu, zise el, nu sunt așa de mare filozof ca tine, eu îndeplinesc sarcina pe care mi-a încredințat-o partidul, de a stârpi pe toți dușmanii poporului, indiferent sub ce mască s-ar ascunde și degeaba îmi vii tu cu teorii, chestii istorice și alte baliverne, n-avem noi acum timp de asemenea parascovenii. După tine ar trebui să lăsăm burghezia să-și facă mendrele și noi să ne uităm și să filozofăm, c-ofi, c-o păți...»”(II, p.140) Mulți dintre vorbitori ajung să folosească, astfel, un

surogat de limbă naturală și limbaj ideologic fără să sesizeze că, în felul acesta, comunicarea nu mai are o bază reală atât timp cât intervin o serie întreagă de abstracțiuni a căror semnificare nu poate fi sesizată: “sarcină”, “dușmani”, sunt elemente foarte vagi, care nu ajută exprimarea, ci mai tare o încălesc.

Într-un text anticorpii manipulării sunt dați de o lectură critică, ceea ce își propune Preda să solicite cititorului pentru că pericolul manipulării este diminuat în cazul în care retorica locutorului întâlnește o altă retorică, a interlocutorului, care are competența să intervină în “agonistica generalizată” a jocurilor de limbaj. Repetarea discursivă exprimă uniformizarea gândirii. “*«Cunosc eu acest gen de intelectuali foarte mândri de drăcușorul mic-burghez care zace în ei și care îți scoate cornițele ori de câte ori e vorba de lucruri serioase. » Ion Micu îi replicase: «În orice caz văd că și dumneavoastră gândiți prin sistemul de imagini care face parte din opiumul popoarelor: drăcușor, cornițe... Or, noi, marxiștii știm că nu există draci și nici fii de-ai lor, drăcușori...»»*” (I, p.254)

Există în roman o situație care arată că, pentru vorbitorul deprins cu limba naturală, clișeele nu au nici un înăeles. Atunci când, într-o ședință la facultate, una dintre studente este acuzată de “ciocoism” pentru că nu declarase că tatăl ei deținuse un jaogăr și pentru aceasta este numit “dușman al poporului”, fata reacționează simplu în conformitate cu realitatea pe care o cunoaște ea: “*«Tata nu e dușman al poporului, e țăran din Banat.»*” (III, p.264) Prin acest exemplu devine evident ceea ce afirmă Tatiana Slama-Cazacu, și anume că “orice derogare (ignorare voită sau nu) de la cerința ca emițătorul să țină seama de cunoștințele (contextul implicit) pe care le are sau nu receptorul înseamnă o deteriorare a comunicării, are loc o malversație a comunicării, chiar o măsluire a actului normal, leal de comunicare” (idem).

Limba de lemn nu este un discurs reflexiv, care să permită celui care îl folosește să se transpună pe sine prin mesaj. Toate discursurile comuniste nu sunt decât repetare a unor tipare, care nu-și trădează autorul, și nici nu se adaptează la situația de comunicare. Indiferent de circumstanțe, se emit, pe un ton ceremonios și oficial, fluvii verbale, surrogate de comunicare, cuvinte cu statut de unicat, inteligibile pentru inițiați, cuvinte fără context (Partid), sloganuri înțelese fără să se facă adaosuri contextuale, cum e și cazul fragmentului următor: “*(...) fiindcă lupta partidului nu s-a încheiat, avem de luptat împotriva dușmanului de clasă care uneltește să întunece victoriile noastre, a ideologiei burgheze imperialiste și a rămășițelor mic-burgheze.*” (III, p.16) Cuvintele sunt folosite în scopuri propagandistice, profitându-se de magia cuvântului neînțeles și a sensului nepătruns: “*(...) începuseră să scandeze: «chiabur-ul, ochiul dracu-lui, dușman al poporu-lui», jalnice epitețe, stupidă imaginație de școlari arierați!*” (III, p.263) Comentariile personajului invită cititorul să reflecteze asupra ridicolului provocat de astfel de false reacții.

Se poate de asemenea remarca folosirea stereotipiilor în scopul urmărit, se produc eliminări strategice de cuvinte, învăluiri semantice, scoaterea din context tocmai pentru a justifica reacțiile agresive ale Puterii. Preda face ca personajul său să fie condamnat pentru că într-o scrisoare din partea unui prieten din Franța apare propoziția: “*Aștept ordonanțele dumneavoastră....*” Cuvântul “ordonanțe” și contextul invocat de personaj nu au nici o rezonanță în mintea torționarului, asociindu-i alt cuvânt, și anume “ordine”.

Propagandistul care folosește clișee speră că audiența va respinge persoana sau ideea respectivă pe baza simbolului negativ în loc să analizeze realitatea. Repetarea discursivă este, prin sloganurile ei, un ecran fumuriu de fraze politice, prin care se împiedică accesul la realitatea politică. “*«Ia spune tu, puișor de chiabur, cum ai ticluit să ne ascunzi că taică-tău avea joagăr, cu care exploatați pe țărani cerând prețuri nerușinate? Ia vino încoace ...Așa...Mai aproape! Mai, mai! Ia arată mâna cu care ți-ai scris autobiografia...Așa, asta e, deci cu mâna asta ai scris ca să te strecorei în facultate. Mână de năpârcă. Ia arat-o și adunării... Așa, ai curajul, mai ai și curajul...Ia răspunde-ne aici, a zis Șuta, tu te-ai gândit că prin viclenia ta ai reușit să ocupi locul alteia, element sănătos, care în trecut n-a avut acces la învățământ datorită condițiilor grele de exploatare.»*” (III, p.264) Aceste clișee lingvistice ajung de la stereotipe la expresii vulgare. Tonul este unul de revoltă și

acuzare continuă. Distanța de la clișeu care conține cuvinte agresive, la agresivitate este foarte mică.

În concluzie se poate afirma faptul că meritul lui Preda este acela de a fi pus în oglindă cele două manifestări ale limbajului, pe de o parte, exemplificând însemnătatea și frecvența discursului repetat, iar, pe de altă parte, subliniind modul în care este falsificat modelul discursului repetat în scopuri propagandistice. Este ușor de observat că prin discursul repetat se creează senzația de experiență trăită, demnă de a fi urmată, pe când printr-o simplă repetare discursivă nu se creează decât o impresie hipnotică asupra ascultătorului, fără a i se transmite nimic, doar senzația că asistă la unul și același discurs, copiat de indivizi care nu sunt interesați să se adapteze situațiilor de comunicare, ci doar să reproducă un interminabil text prin care ideologii marxism-leninismului sunt considerați profeți atotștiutori. Nimic nu mai poate fi contrazis sau modificat în ceremonialul repetării discursive, simpla preluare, fără intenția de a demonstra ceva e văzută ca modalitate de aderare necondiționată la ideologia partidului conducător, profitând de faptul că stereotipiile prezintă avantajul familiarității recunoașterii care favorizează astfel o economie de energie intelectuală, prin rapiditatea enunțării și a comprehensiunii fără să mai țină cont de regulile contextuale, ci doar de cele co-textuale.

Bibliografie:

- Coșeriu, Eugen – *Lecții de lingvistică generală*, Editura ARC, 2000.
- Dumistrăcel, Stelian, *Restabilirea demnității cuvintelor*, „Cronica”, Anul I, 29 decembrie, 1989, p.6.
- Dumistrăcel, Stelian, *Discursul repetat în textul jurnalistic*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2006.
- La Faye, Jean-Pierre *Langages totalitaires, Critique de la raison / l'economie narrative*. Heramnn, Paris, 1972.
- Malinowski, Bronislaw, *The Problem of Meaning in Primitive Languages*, în *The Meaning of Meaning – A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism* by C.K. Ogden & J.A. Richards with supplementary essays by B. Malinowski & F. G. Crookshank, A Harvest Book, Harcourt, Brace & Company New York, 1923.
- Orwell, George – *O mie nouă sute optzeci și patru*, Editura Univers, București, 1991.
- Roșca, Luminița, *Producția textului jurnalistic*, Editura POLIROM, Iași, 2004.
- Rovența-Frumușani, *Semiotica discursului științific*, Editura Științifică, București, 1995.
- Slama-Cazacu, Tatiana, *Stratageme comunicative și manipularea*, Editura Polirom, Iași, 1993.
- Teodorescu, Cristiana-Nicola, *III Analiza discursului politic: Probleme teoretice și metodologice*, în *Patologia limbajului totalitar*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 2000.
- Thom, Françoise, *Limba de lemn*, traducere de Mona Antohi, studiu introductiv de Sorin Antohi; „Humanitas”, București, 1993.
- Zafiu, Rodica, *Diversitate stilistică în româna actuală*; București, Editura Universității București, 2001.

Accepția ideologiei ca discurs

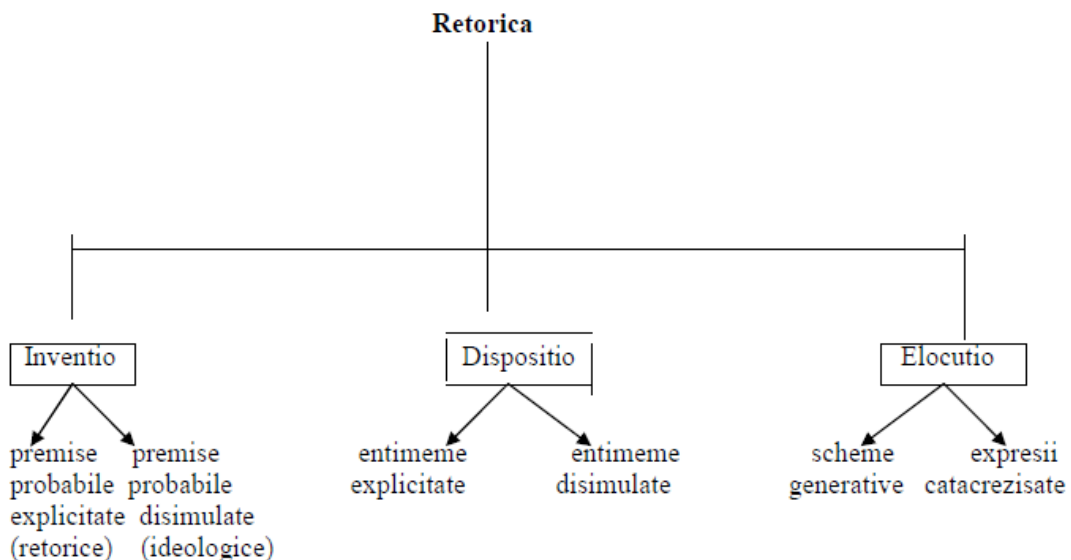
Lect. univ. dr. Nicoleta Neșu,
Sapienza Università di Roma

Rezumat: The present paper focuses on the relationship between ideology and the political discourse, as well as on the relationship between ideology and propaganda. Our aim is to underline the discursive prospective of the ideology, seen into the global frame of the general communication process. A special attention is given to van Dijk's three-dimension model of the ideologic discourse, based on a interdisciplinary theory of ideology which takes into consideration the level of the ideology's nature, the level of its cognitive representation and the level of its modalities of expression.

Key-words: ideology, political discourse, propaganda, communication process

Un concept esențial în încercarea de definire a specificității comunicării politice îl constituie *ideologia*. Relația acesteia cu discursul politic este un fapt de necontestat în momentul în care acceptăm ipoteza conform căreia „orice relație de putere se manifestă în perimetrul intereselor grupurilor și indivizilor și influențează dinamica satisfacerii acestor interese în funcție de structura relațiilor de putere instaurate. De aici rezultă și *natura ideologică* a discursului politic, concretizată în situația că un astfel de discurs este purtătorul intereselor, opțiunilor grupurilor de putere care îl pun în circulație și care reprezintă anumite segmente de mai mare sau mai mică amplitudine ale societății” (Sălăvăstru, 1999, 20).

Perspectiva ideologică aduce o serie de modificări ale procesului comunicativ, modificări determinate, în opinia lui Eco, de disimularea opțiunilor alternative [1]. Acest procedeu este cel care direcționează atât producerea cât și receptarea textului spre procesele de influențare ce se desfășoară pe diferite coordonate ce includ și sfera politicului. Ideologia poate fi considerată ca un principiu supraordonator care determină modul specific de organizare a semnelor în procesul comunicativ, în timp ce obiectul ideologic va aparține întotdeauna unei autorități, de natură socială, politică, religioasă sau culturală, care va impune propriile schimbări de cod. „Există utilizări aberante, (ceea ce nu le împiedică să fie frecvente) chiar ale tipului de interacțiune curentă, care dau naștere unor discursuri numite ideologice, adică tuturor acelor forme de propagandă disimulată și de persuasiune în masă, precum și aserțiunilor mai mult sau mai puțin filosofice, în care există pretenția ca, de la premise probabile, ce definesc doar o secțiune parțială a unui câmp semantic dat, să se ajungă la concluzii acceptate ca adevărate prezentând propriul punct de vedere ca fiind unicul acceptabil” (Eco, 1982, 351). Tot Eco este cel care plasează încărcătura ideologică în clasică tripartiție aristotelică a demersului retoric (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), rezultând schema pe care o reproducem mai jos [2] :

În general, studiile de specialitate, discutând problematica ideologiei, accentuează latura socială a fenomenului. Astfel, spre exemplu, Reboul sistematizează ideologiile în *ideologii difuze, ideologii sectare și ideologii segmentare* (Reboul, 1991, 23). Aceeași perspectivă o întâlnim și la Labée care distinge, pe baza unui raport ce se stabilește între condițiile de existență, cele de producție socială și cele de reproducție socială, *ideologia dominantă* de una sau mai multe *ideologii specifice* (Labée, 1977, 15).

Există însă și studii care plasează ideologia într-o perspectivă deschisă fenomenelor interpretative, propunând distincția între o formă *empirică* și una *speculativă* a ideologiei; dacă primei forme i-ar corespunde o funcție semantico – metaforică a unui sistem de semne cu valoare instituțională, răspunzătoare de guvernarea comportamentelor, celei de-a doua, în schimb, i-ar reveni o funcție de natură relațională, sintactică, chiar, răspunzătoare de producerea și organizarea la nivel discursiv.

Dincolo de perspectivele de abordare și de demersurile de tip diacronic, putem afirma că, în secolul al XX - lea, se impune o nouă abordare a fenomenului ideologic care își propune, în mod explicit, determinarea categoriilor de bază ale acestuia și, prin acest pas, se produce apropierea, devenită de neînlăturat, de *propagandă*, în sensul scopului, declarat sau nu, al persuadării, al convingerii interlocutorilor, fără a le lăsa posibilitatea alternativelor interpretative. Din acest moment, ideologia devine „un aspect codificat al culturii, un ansamblu de sisteme de reprezentări și de valori, de modele, de norme pe care un grup dominant îl impune în ansamblul societății. (...) Ea corespunde unui proces de dominanță în interiorul culturii. (...) Ne găsim în prezența a două tipuri extreme de ideologii: una inconștientă, tradițională, menținând reproducția; cealaltă conștientă, voluntară, revoluționară, instrument necesar al luptei contra dominanței” (de Lauwe, 1982, 79). Considerăm că aici este locul în care se găsește discursul politic ca proces de influențare și manipulare, cu atât mai mult cu cât, încărcătura ideologică este cea care determină coordonatele procesului comunicativ și raporturile ce se stabilesc între participanții la acesta, respectiv cei care dețin informația și cei care o primesc. Ca urmare, actul selecției informaționale devine foarte important în procesul manipulării politice. După Thomson, fundamentele selectării informației sunt de natură ideologică și constau în:

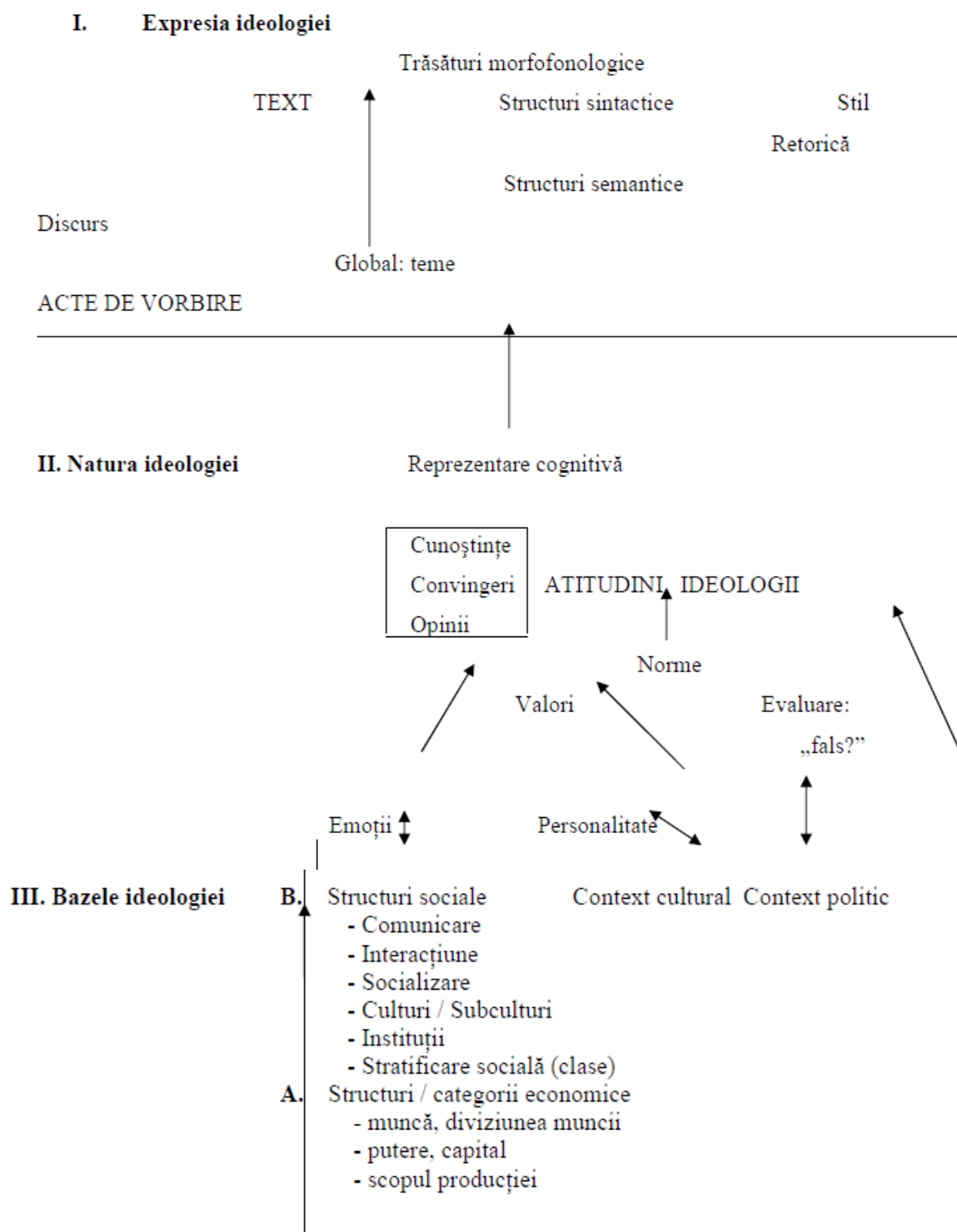
- reificare - modalitate operatorie din punct de vedere ideologic, puterea reprezentând o anumită stare de fapt tranzitorie ca fiind permanentă, în afara determinării temporale;

- disimulare - raporturile de subordonare sunt anihilate prin lipsa oricărei referințe la acestea, mai ales în cazul în care poate să apară o eventuală prezentare negativă a acestora;

- legitimare - un anumit sistem dominator poate fi impus de o reprezentare, de cele mai multe ori, subiectivă, care îi conferă legitimitate;

- fragmentare - folosirea limbajului pentru dezbinarea grupurilor sociale și reordonarea lor în categorii antagonice (Thomson, 1987, 7 – 30), sau altfel spus, celebra povață, *divide et impera*.

În literatura de specialitate ce studiază problematica ideologiei, un loc aparte îl ocupă **teoria interdisciplinară a ideologiei**, așa cum a fost ea gândită de van Dijk, sub forma unui model tripartit, care are în vedere trei niveluri: – nivelul bazei ideologice, al reprezentării cognitive a naturii ideologiei și al modalităților de expresie a ideologiilor. Remarcăm ordinea propusă de autor în acest model, ordine care conferă expresiei rolul de principiu ordonator în raport cu elementele ce țin strict de conținutul extralingvistic dat de bazele și natura ideologiilor. Redăm în continuare acest model (van Dijk, 1980, 17):

Ca urmare, din această perspectivă, ideologicul nu reprezintă proprietatea unui anumit sistem social, politic sau cultural, ci el se regăsește, cu variații calitative și cantitative, sub forma unui surplus susținut de structurile sociale, politice sau culturale, la toate aceste niveluri. Această constatare este importantă deoarece ne împiedică să cădem în capcana de a pune semnul egalității între discursul politic și cel ideologic [3]. Este limpede că, aproape în totalitate, discursurile politice sunt și discursuri ideologice, fiind, prin natura lor, discursuri de legitimare a puterii (uneori de preluare sau cedare a ei), sau de legitimare a intereselor unui grup, format în jurul unor interese comune. Discursul politic reprezintă, în acest sens, punerea în „expresie” a acestor interese, deci are la baza o anumită ideologie. Dar, în același timp, sfera ideologicului este mult mai largă decât cea a politicului, ea circumscrind, așa

cum arată și schema lui van Dijk, și domeniul socialului, al economicului sau sfera culturii. Astfel, discursul ideologic nu se rezumă la discursul politic - această afirmație poate fi înțeleasă în cel puțin două moduri, pentru care am ales două opinii diferite, aparținând a doi cercetători recunoscuți pentru demersurile lor în problematica ideologiei: pe de-o parte, redăm părerea lui O. Reboul care susține ca: „discursul pedagogic este cel mai ideologic dintre toate discursurile. El este chiar mai ideologic decât discursul politic, cel puțin în epoca noastră” (Reboul, 1984, 9), și pe de altă parte, afirmația lui van Dijk, “probably more than any other kind of discourse, political discourse is eminently ideological” (van Dijk, 2001, 1).

Pentru primul, termenul de ideologie este înțeles în trei sensuri:

1. ideologie = doctrină (sens folosit și de Napoleon); aici ideologia se opune realismului sau pragmatismului politic;
2. ideologie = expresie și justificare teoretică a suprastructurii (sens preluat din filozofia marxistă); și
3. ideologie = orice reprezentare ce poate fi studiată din afara ei și care se concretizează într-un sistem de idei și credințe (sau sensul sociologic) (Reboul, 1980, 17 – 20).

În viziunea lui Reboul, orice ideologie are următoarele trăsături definitorii:

- exprimă o gândire „partizană”, idei ale unui grup de interese; din această perspectivă, ea intră în opoziție cu ideologiile altor grupuri de interese;

- este expresia unei gândiri colective, în sensul că ele intră în istorie sub forma unor opere colective, chiar dacă, la origine, ele au fost gândite de un singur autor;

- este expresia unei gândiri disimulate, în sensul că ideologia nu este o știință, deci nu promovează adevăruri universale, ci interesele grupului pe care îl reprezintă; de multe ori, aceste interese intră în contradicție chiar cu adevărurile istorice (este cazul particular al discursului politic, de cele mai multe ori);

- este expresia unei gândiri raționale, în sensul postulat de fiecare grup în parte;

- este expresia unei gândiri pusă în slujba puterii, ea având legitimitate doar în urma preluării puterii de către grupul de interese respectiv (Reboul, 1980, 21 – 25).

Pe de altă parte, van Dijk definește ideologia ca fiind baza reprezentării sociale a grupurilor. Ea prezintă următoarele caracteristici:

- ideologiile reprezintă, de fapt, niște sisteme de credințe și convingeri;

- aceste sisteme de credințe sunt comune membrilor unui grup social;

- grupurile au în comun și alte credințe, precum cunoașterea sau atitudinile;

- credințele și convingerile împărtășite în interiorul unui grup sunt numite „reprezentări sociale” („social representations” SR);

- ideologiile reprezintă bazele organizatoare ale acestor reprezentări sociale;

- există un fond de cunoaștere culturală comun mai multor grupuri sociale;

- acest fond cultural comun poate fi considerat ca stând la baza tuturor proceselor cognitive și este astfel asumat de către ideologii diferite;

- fondul comun („common ground”) poate fi considerat ca fiind alcătuit din toate credințele asumate în discursul public. Acest lucru înseamnă, pentru o anumită cultură, că acest fond comun nu poate fi controversat, este unanim acceptat și, prin urmare, non – ideologic;

- normele și valorile generale comune membrilor unei culturi fac parte, de asemenea, din fondul comun cultural;

- grupurile selectează anumite aspecte ale acestor valori culturale și le organizează într-o manieră proprie, într-o ideologie proprie – libertate, egalitate, dreptate sau obiectivitate;

- ideologiile au probabil o structură canonică ce le facilitează achiziția, folosirea sau schimbarea lor;

■ deși încă nu știm în ce constă această structură, este posibil ca ea să fie legată de proprietățile sociale de bază ale unui grup, cum ar fi criteriile de apartenență la un grup, activități, scopuri, obiective, norme și valori, relații cu alte grupuri și resurse specifice pentru grupul respectiv (capitalul);

■ ideologiile și structura lor pot fi văzute, de asemenea, și ca „miezul cognitiv” al identității unui grup, adică schema socială a grupului respectiv;

■ ideologiile și reprezentările sociale organizate de către ele controlează practicile sociale ale actorilor ca membri ai unui grup (van Dijk, 1998a). Autorul face precizarea că, modul propriu în care înțelege termenul de ideologie, depășește cu mult abordările „clasice” de tipul *ideologie socialistă, comunistă, liberală* etc., astfel, definiția dată de el este mult mai generală și mai cuprinzătoare, și se referă la faptul că într-un discurs politic, pe lângă aceste ideologii clasice, putem găsi exprimate și altele, de genul *ideologiilor feministe, ecologiste* sau chiar *rasiste*. În consecință, analiza unui text politic din perspectiva ideologiei nu este una facilă, având în vedere faptul că relația discurs – ideologie este, de cele mai multe ori, indirectă, în sensul că atitudinile specifice și modelele personale pot reprezenta interfața între ideologie și structura discursivă. Cu alte cuvinte, ideologiile nu sunt întotdeauna explicite; ele pot fi disimulate, ascunse sau implicite.

În ceea ce privește utilizarea termenului *ideologie*, R. Williams găsește trei tipuri de utilizare:

■ ideologia înțeleasă ca un sistem de credințe caracteristice pentru un anumit grup sau clasă socială;

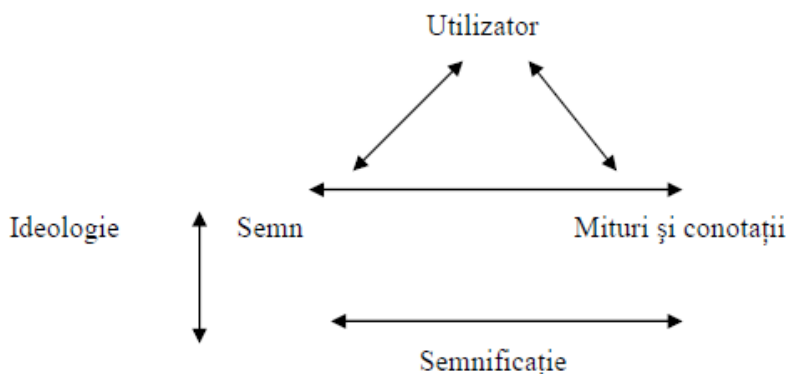
■ ideologia înțeleasă ca un sistem de credințe iluzorii - de tipul falselor idei - care pot contrasta cu cunoașterea empirică sau științifică;

■ ideologia înțeleasă ca un proces general de producere a înțelesurilor și ideilor. Acestea trei nu sunt în mod necesar contradictorii și fiecare utilizare poate să implice elemente din celelalte două [4].

Indiferent de unghiul din care sunt privite lucrurile, relația discursului politic cu ideologia este ceva ce nu poate fi contrazis, la fel ca și natura ideologică pe care o presupune orice discurs politic. „(...) discursul politic nu poate evita faptul că el exprimă (și este pus să exprime) anumite categorii de interese. În lupta discursivă pentru legitimitate el trebuie să susțină astfel de interese” (Sălăvăstru, 1999, 73). În același timp, natura ideologică a discursului politic este cea care determină existența discursurilor politice contradictorii, bazate pe relația discursurilor cu adevărul, așa cum este el conceput într-o ideologie sau alta. Tot ea determină și relația discursurilor cu valorile, raportate la aceeași ideologie ce stă la baza discursivității. Sistemele de valori, la fel ca și exigențele impuse de acestea diferă de la o ideologie la alta, și, ca urmare, de la un discurs la altul. „Ca încercare de legitimare a puterii existente sau a aceleia ce vrea să vină, discursul politic militează pentru anumite categorii de relații ce trebuie instituite între membrii societății. Aceste relații se fundează pe valori. Nici o relație de putere nu se poate institui și manifesta în afara respectării unor minime cerințe valorice” (Sălăvăstru, 1999, 78 – 79). Politicul operează cu valori de genul „democrație”, „justiție”, „dreptate”, „egalitate”, „drepturile omului” etc, și care constituie tot atâtea teme mari de dispută în jurul cărora se construiește edificiul unui discurs politic ca reprezentant al unei ideologii.

Pe de altă parte, Fiske, preluând ideile lui Barthes, leagă ideologia de utilizarea semnelor, simbolurilor și miturilor. El consideră că toate actele de comunicare fac parte dintr-un proces de semnificare ideologică, conotativă. De fiecare dată când se folosește un semn, el duce la actualizarea semnificațiilor sale secunde, atât pentru cultura din care face parte semnul, cât și pentru cel care îl utilizează. Fiske concepe astfel un model triunghiular al interrelațiilor ce se stabilesc între elementele componente, care depind, toate, de o utilizare frecventă pentru a exista și a evolua. Utilizatorul semnului este cel care păstrează semnul în

circuit și menține sistemul valoric al mitului într-o cultură dată, în urma folosirii lor într-un act comunicativ. Schema propusă de el o redăm în continuare:

Fiske concluzionează: „Relația dintre semn și miturile sau conotațiile sale, pe de o parte, și dintre semn și alte semne, pe de altă parte, este ideologică. Semnele dau miturilor și valorilor o formă concretă, legitimându-le și făcându-le publice. Utilizând semnele, noi menținem o ideologie, îi dăm viață, dar suntem la rândul nostru formați de acea ideologie prin răspunsul nostru dat semnelor ideologice (...). În vreme ce ideologia este un mod de a da un sens, sensul pe care aceasta îl conferă are întotdeauna o dimensiune socială și politică (...). Ideologia este o practică socială” (Fiske, 2003, 216 – 218).

Există, însă, și un revers al medaliei – funcția politică a ideologiilor este recunoscută ca fiind stimulată de perioadele revoluționare sau în perioadele de modificări profunde ale structurilor sociale ale unei societăți; în acele momente, ideologiile sunt asociate proiectelor de construcție națională. De la mitul tradițional (ce era parțial ideologie) s-a ajuns, astfel, la ideologiile și doctrinele politice moderne ce conțin doar părți din mitul originar. Ba mai mult, ideologiile își pierd azi din vitalitate, din moment ce politicul devine tot mai mult asociat imaginilor și mai puțin cuvintelor.

Antropologii sunt de părere că recunoașterea comunicării în calitate de „valoare” are drept consecință imediată „dezideologizarea dezbaterii politice, căreia i se substituie o combinație din ce în ce mai reușită a activității raționale referitoare la tehnici și la ‚jocul de mască’ al oamenilor politici. Prima implică un consens referitor la esența gestionării. Cea de-a doua conduce la o construire a intrigii, la o dramatizare a ceea ce privește ‚forma’ puterii, rezultând o inversiune a puterii în beneficiul media” (Balandier, 2000, 174).

Note:

[1] Haroche, Henri, Pêcheux (1971: 102) afirmă că putem vorbi despre o formațiune ideologică „pentru a caracteriza un element susceptibil de a interveni, ca o forță confruntată cu alte forțe, în conjunctura ideologică caracteristică unei formațiuni sociale, la un anumit moment dat; fiecare formațiune ideologică constituie un ansamblu complex de atitudini și reprezentări care nu sunt nici ‚individuale’, nici ‚universale’, ci se raportează mai mult sau mai puțin direct la poziții de clasă în conflict unele cu altele”.

[2] Eco (1982: 350 și 370 - 371), cu precizarea că entimema va funcționa, în această schemă, ca premisă probabilă, folosită în actul de a convinge, nu în cel de transmitere de informație. De asemenea, el definește *inventio ideologic* drept „o serie de aserțiuni semiotice bazate pe puncte de vedere anterioare, explicitate sau nu, bazate deci pe alegerea de selecții circumstanțiale care atribuie o proprietate dată unui semem, ignorând sau ascunzând în același timp alte proprietăți contradictorii, care sunt în egală măsură predicabile ale aceluși semem din cauza naturii non – lineare și contradictorii a spațiului semantic”; *dispositio ideologic* înseamnă pentru Eco „o argumentare care, atunci când compară două premise diferite, le alege pe acelea care nu posedă mărci contradictorii, disimulând, deci – conștient sau inconștient – acele premise care ar putea compromite desfășurarea argumentării”.

[3] Pentru detalii legate de relația discurs politic – ideologie, vezi și Sălăvăstru (1999: 65 – 82) sau van Dijk (2001).

[4] Williams (1977), apud Fiske (2003: 210 – 212).

Bibliografie:

Balandier, Georges, *Scena puterii*, Ed. Aion, Oradea, 2000.

Dijk, Teun Van, *Some Notes on Ideology and Theory of Discourse*, University of Amsterdam, Amsterdam, 1980.

- Dijk, Teun Van, *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, Sage Publication, London, 1998.
- Dijk, Teun Van, *What is Political Discourse Analysis?*, în Jan Blommaert & Chris Bulcaen (eds.), „Political Linguistics”, Benjamins, Amsterdam, 1998, p. 11 – 52.
- Dijk, Teun Van, *Political Discourse and Ideology*, în “Jornadas del Discurso Politico”, UPF, Barcelona, 29 aprilie, 2001.
- Eco, Umberto, *Tratat de semiotică generală*, Ed. științifică și Pedagogică, București, 1982.
- Fiske, John, *Introducere în științele comunicării*, Ed. Polirom, Iași, 2003.
- Haroche, C, Henri, P., Pecheux, M, *La seemantique e la coupure saussurienne: langue, langage et discours*, în “Langages”, nr. 24, 1971, p. 93 – 106.
- Labbe', Dominique, *Les metaphores du general de Gaulle*, în “Mots”, nr. 43, 1995, p. 51 – 61.
- Lauwe, Paul-Henri Chombart de, *Cultura și puterea*, Ed. Politică, București, 1982.
- Reboul, Olivier, *Langage et idéologie*, PUF, Paris, 1980.
- Reboul, Olivier, *Le langage de l'éducation. Analyse du discours pédagogique*, PUF, Paris, 1984.
- Sălăvăstru, Constantin, *Discursul puterii*, Ed. Institutul European, Iași, 1999.
- Thomson, John, *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press, Cambridge, 1987.